

EPISCOPUL MARCU AL CORINTULUI ȘI OPERA SA MUZICALĂ (II)*

DANIEL SUCEAVA**

Résumé

On s'est proposé, dans cette deuxième partie de l'étude consacrée à l'œuvre musical de l'évêque de Corinthe du XVe siècle, de mettre à jour, par des compléments bibliographiques, les données relatives à la question de savoir s'il ne s'agissait pas de deux personnages portant le même nom et, éventuellement, le même titre ecclésiastique. Tâche difficile, vu que les deux contemporains, s'il y en a deux, ont pratiqué le même style compositionnel, la *kalophonia*, équivalent byzantin de l'*ars nova*. L'analyse comparative du répertoire assez considérable attribué soit à l'un (Marc [Eugénicos] du monastère des Xanthopouloi, ou bien Marc, évêque [ou métropolitite] de Corinthe), soit à l'autre (Marc l'hiéromoine tout court) des deux moines-compositeurs, reste à faire.

D'autre part, l'idée récente qui fait du célèbre Marc d'Éphèse, porte-voix des antiunionistes orthodoxes du Concile de Florence (1439), non seulement, comme on le savait bien, un hymnographe, mais aussi un habile musicien, nous paraît, à bon droit, sinon pour le moment, sans fondement.

Mots clés : Mark of Ephesus, *kalophonia*, Panagia Eikosifinissa, *domestikos*, Martin Gerbert.

Dacă în privința erorii de a identifica pe episcopul Marcu al Corintului cu mult mai vestitul său contemporan, Sf. Marcu al Efesului („Evghenicul”)¹, nu ar mai putea stăruii, așa cum am subliniat și în concluzia primei părți a acestui studiu², nicio urmă de îndoială³, privitor la creația muzicală a celui dintâi, de care ne vom ocupa mai ales în această ultimă parte, se mai pot adăuga și alte elemente din care să rezulte unitatea doctrinară proprie unei generații de ierarhi și intelectuali ortodocși care au urmat, la mai puțin de un secol distanță, tradiția isihastă consolidată de învățătura Sf. Grigorie Palamas. Ca de altfel întreaga sa operă, scrierile Sf. Marcu al Efesului întru apărarea palamismului, expresie a militantismului său intransigent în contextul istoric al evenimentelor stărnite de sinodul de la Ferrara-Florența, au ilustrat poate cel mai bine în

* Prima parte a acestui studiu a apărut în SCIA.TMC, Tom 2 (46), 2008, p. 93–108.

** Daniel Suceava este cercetător științific la Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu” al Academiei Române. Adresă e-mail: dansuceava@yahoo.com.

¹ Un prim volum al operelor sfântului, în ediție bilingvă (textul original și traducerea în românește), pare a iniția o colecție a „Părinților Bisericii” la editura Pateres. Vezi: Sfântul Marcu Evghenicul, *Opere*, vol. I, introducere, note, traducere de Marcel Hancheș, Cristian Chivu, Cornel Coman *et alii*, [București], 2009. *Introducerea* de aproape 200 de pagini cuprinde și un catalog al operelor sfântului (p. 87–108), desigur mai complet decât vechea listă a lui Constantin Tsirpanlis (1974), după care ne-am orientat inițial (v. prima parte a studiului, p. 97). Cea mai recentă monografie dedicată lui Marcu Eugenikos, cuprinzând atât lista operelor, publicate și inedite, cât și o amplă bibliografie, este datorată lui Nicholas Conostas și s-a publicat în *La théologie byzantine et sa tradition*, II, (XIIIe–XIXe s.), sub redacția soților C. G. Conticello și Vassa Conticello, Turnhout, 2002 [Corpus Christianorum], p. 411–475. Editorii versiunii românești amintite mai sus aduc și o rectificare în lista elaborată de N. Conostas, pe care l-au avut ca „punct de plecare” (p. 87), precum și date noi inspirate din „poate cel mai bun catalog”, acela cuprins în teza lui M. Pilavakis (*Markos Eugenikos' First Antirrhetic against Manuel Calecas about the Essence and Energy*. Editio princeps with Introduction and Commentary, King's College, University of London, 1987), lucrare trecută cu vederea de N. Conostas în monografia sa, cum remarcă autorul colectiv al *Introducerii* la ediția românească. În fapt, această introducere este o „adaptare” (p. 13, nota 1) tocmai după această teză a lui Pilavakis, rămasă, după câte știm, nepublicată. Așa se și explică faptul că N. Conostas nu o menționează în bibliografie, rezumându-se la citarea autorului drept prim editor al scrierii polemice contra lui Kalekas.

² SCIA.TMC, Tom 2 (46), 2008, p. 107.

³ În cele ce urmează va fi vorba și de concluzia identică la care ajunge E. Gerțman, dar și de opinia contrară a Evelinei Mineva.

epocă „atitudinea isihastă față de unirea Bisericilor și, prin extensie, față de ecumenism în general”⁴. Dar influența palamismului s-a manifestat și în latura artistică a așa-zisei Renașteri paleologe, inclusiv în aceea practică de muzica de cult a Bisericii Răsăritului. Caracteristică din punct de vedere stilistic este acum, în cadrul acestei muzici, afirmarea și dezvoltarea cântării calofonice, a *kalofoniei*, un limbaj artistic avându-și rădăcinile tocmai în formele de gândire și de trăire promovate de mișcarea isihastă⁵. Astfel, întrucât îl privește pe episcopul Marcu al Corintului, prin „creație muzicală” am înțeles deopotrivă conținutul teologic al textelor imnelor pe care melograful le-a slujit cu predilecție, punându-și în valoare desăvârșita abilitate artistică.

Pe de altă parte, posibilitatea ca mitropolitul Marcu al Corintului să nu fie una și aceeași persoană cu ieromonahul Marcu (cărui i s-a spus uneori și Εὐγενικός) din mănăstirea τῶν Ξανθοπούλων, așa cum atestă un număr însemnat de rubrici din manuscrise psaltice începând cu primele decenii ale Turcocrăției, rămâne încă în perspectiva unei mai atente analize. Și tradiția mai veche perpetuată de acele „cataloge” de melurghi și psalți⁶ în care cele două nume sunt distincte, dar și liste moderne, de la *Theoreticonul* lui Hrisant din Madit și până la mai recente lucrări de catalografie ale manuscriselor muzicale grecești, au așezat în rubrici separate cele două nume. Dar mărturia lui Georgios Sphrantzes, consemnată într-un pasaj, deși nu întrutotul concludent, aflat în *Memoriile* sale, s-ar cuveni, credem, luată mai judicios în considerare. Știm de la cronicarul bizantin, care cunoscuse din copilărie pe Marcu al Corintului⁷, că acesta s-a închinoviat de tânăr în mănăstirea Xanthopol „și a ajuns foarte departe”, se înțelege, în ierarhia clericală. Trecând prin Corint, cronicarul vizită mormântul tovarășului răposat⁸, împrejurarea stârnindu-i probabil aceste vechi aduceri-aminte de a căror exactitate nu avem niciun temei a ne îndoii.

O evaluare a creației rămase sub numele unuia sau altuia dintre cei doi melografi, identificată într-un număr apreciabil de manuscrise (peste 60), a realizat în urmă cu mai mulți ani muzicologul petrogrădean Evgheni Vladimirovici Gherțman⁹. Problema identificării melurgului semnalat sub diferite titulaturi în rubricile manuscriselor îl mai preocupase pe cercetător. În primul volum al catalogului manuscriselor muzicale grecești din Petersburg (1996), în cuprinsul notei dedicate unei file răătăcite din unicul autograf¹⁰ purtând subscripția ieromonahului Marcu Xanthopolitul, anume Vatoped 1527¹¹, E. Gherțman subliniază

⁴ Sf. Marcu Evghenicul, *op. cit.*, p. 14.

⁵ Pentru aceasta, a se vedea introducerea la studiul publicat în chiar acest număr al revistei de Maria Alexandru (*Byzantine kalophonia...*), care oferă și o bogată bibliografie a chestiunii (între alții, Alexander Lingas, *Hesychnism and psalmody*, în: «Mount Athos and Byzantine Monasticism». Papers from the 28th Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1994 [ed. Anthony Bryer and Mary Cunningham], London, 1996, p. 155–168).

⁶ V. partea I a acestui studiu, p. 98–99: BAR gr. 923, f. 22^v, IEE 305, f. 87, Vatoped 1427, p. 659, Xiropotam 318, f. 140.

⁷ „S-a născut la curtea noastră și a fost crescut împreună cu noi” (Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401–1477*. Ed. critică de Vasile Grecu, București, 1966 [Scriptores byzantini 5], p. 68–69). Cf., mai pe larg, nota 4 din prima parte a studiului nostru (p. 93–94). Sphrantzes provenea dintr-o familie nobilă originară din Lemnos. „Crescut împreună cu noi”, adică împreună cu Georgios (născut în 1401) și cu frații săi, deci erau de aproximativ aceeași vârstă.

⁸ Așadar în 1454, când cronicarul se afla în trecere prin Corint, Marcu era deja decedat. Sphrantzes împlinea 53 de ani în chiar acea zi de 30 august (dacă data nașterii sale, 30 august 1401, este exactă). Călugărit în insula Kerkyra cu numele Grigorie, † 1477 sau 1478. M. Le Quien, *Oriens christianus*, Paris, 1740, II, col. 165 D: « [XXX. MARCUS.] Georgius Phranza lib. 2. hist. cap. 19. ad annum mundi 6962. Christi 1454. meminit *Marci metropolitae Corinthi*, narratque se Corinthum venisse Augusti 30. ut triremes apud Euripum soluturus inde pergeret. *Pium bonumque Marcum Corinthi episcopum*, inquit, *qui in aula nostra natus, & nobiscum familiariter versatus erat, atque ab injusta noverca vexatus, à parentibus meis non mediocria solatia expertus, adversissimisque casibus patriam fugiens, in Xanthapulorum monasterium secesserat, ubi vitam laudabilem egit, sepultum inveni* ».

⁹ E. В. Герцман, *Один Марк или два?* în: «Рукописные памятники», Вып. 5, СПб., 1999, p. 97–118.

¹⁰ E. В. Герцман, *Греческие музыкальные рукописи Петербурга. Каталог*, Sankt-Peterburg, I, 1996 [Eugenius Gerzmanus, *Manuscripta graeca musica petropolitana, Catalogus*, I, Bibliotheca Publica Rossica, Petropolis, 1996], p. 176–178. Fragmentul în chestiune poartă numărul 40 în catalog (греческая 442) și conține strofa (*anagrammatismòs*) Λοιπόν, ὦ ψυχῆ, ὁ χρόνος ἐφέστηκε din idiomela lui Ioan Cucuzel *Οἱμοι, μέλαινα ψυχῆ! ἕως ποῦτε* (în plagalul IV) care se cântă în Duminica lăsatului de carne. Acest *anapodismòs* este atribuit de asemenea lui Cucuzel (S. Evstratiadis, *Ἰωάννης ὁ Κουκουζέλης, ὁ Μαῖστωρ, καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς αὐτοῦ*, în: Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 14 [1938] 40) și probabil își avea locul în prima secțiune a codicelui, aceea cuprinzând anagrammatismele (f. 1–203). Identificarea filei de la Petrograd ca aparținătoare autografului de la Vatoped se făcuse deja de către abatele Marcel Richard (Evghenia Eduardovna Granstrem, *Κατάλογος греческих рукописей ленинградских хранилищ. Выпуск 8*, în: Византийский временник 32 [1971] 113 [№ 635]: „по указанию господина Марселя Ришара”). Datarea este tot 1434.

¹¹ Asupra acestui manuscris athonit, precum și a filei sustrate dintr-însul, v. comentariul din prima parte a studiului nostru, p. 101–102 și nota 80. A se vedea de asemenea: D. K. Balageorgos, *The psaltic tradition of the Akolouthiai according to the byzantine Typikon of the Great Church*, Atena, 2001 [Institute of Byzantine Musicology, Studies 6], p. 196–199, unde este descris parțial codicele vatopedin. Partea care ne interesează nu este recenziată. În treacănt fie spus, autorul datează manuscrisul tot 1434 (p. 196) dar, inexplicabil, 1453, când reproduce colofonul de la fila 321^v (p. 199).

dificultatea („extremă”¹²) a acestei dileme, adăugând că „unii cercetători înclină să vadă [în Μάρκος ἱερομόναχος ἐκ τῶν Ξανθοπούλων, Μάρκος ἐπίσκοπος Κορίνθου sau Μάρκος Εὐγενικός] pe unul și același autor”¹³, citând de pildă pe Manolis K. Hatziakumis¹⁴, dar semnalând și prudența lui Gr. Stathis în această chestiune¹⁵. În al doilea volum (1999) al catalogului său¹⁶, E. Gherțman are în vedere sub numele *Markos* pe Μάρκος Εὐγενικός ἐκ τῆς μονῆς τῶν Ξανθοπούλων¹⁷ și pe Μάρκος, μητροπολίτης Κορίνθου¹⁸, așadar doi autori deosebiți și savantul argumentează într-o notă opțiunea sa, pe care am socotit să o redăm (într-o traducere rezumativă)¹⁹:

„Până nu de mult, în publicațiile consacrate istoriei muzicii bisericești a grecilor, s-a crezut că Marcu Eugenicul și mitropolitul Corintului ar fi fost una și aceeași persoană. Unul a fost închinoviat în mănăstirea Xanthopouloi și ambii au fost contemporani. Aceste date (dar și altele) au făcut ca multă vreme să se creadă că cei doi Marcu ar fi fost una și aceeași persoană. Așa am crezut și eu când am publicat primul volum al *Catalogului* (p. 636–637)²⁰ și, la drept vorbind, am adăugat la lista celor doi (v. *Opera*) citate din rubricile manuscriselor în care erau amintiți drept autori ai pieselor fie Marcu Eugenicul, fie Marcu mitropolitul Corintului, fie pur și simplu Marcu din mănăstirea Xanthopolilor. Dar nu întotdeauna s-a crezut așa. Catalogul compozitorilor liturgici greci, care face parte din *Εἰσαγωγή μουσικῆς* al celebrului Kyrillos Marmarinos, menționează doi Marcu (Gercman, *Peterburg. theoretikon*, p. 791 urm. V. și recenzia la nr. 119)²¹. După apariția primului volum al catalogului, reanalizând datele desprinse din manuscrise (E. Gercman, *Один Марк или два?*, Рукописные памятники 5. Из истории музыкальной культуры, Sankt-Peterburg, 1999, p. 97–118), am ajuns la concluzia că într-adevăr aceste leme din manuscrise trimit la doi autori. Deși în unele cazuri este dificil a desluși care din cei doi este autorul piesei respective, în general tradiția manuscrisă este clară și nu stârnește îndoieli. De aceea, distincția pe care o fac aici între creațiile celor doi este rezultatul cercetării surselor. Firește, nu este exclus ca în viitor să apară și alte precizări”.

Cu trei sferturi de veac înainte de E. V. Gherțman, fostul mitropolit al Leontopolei, Sofronie Evstratiadis, își pusese deja problema celor doi autori, pe care îi cataloga, ca și muzicologul rus, separat. În a doua anexă (*Παράρτημα Β'*) a catalogului manuscriselor bibliotecii mănăstirii Lavra din Sf. Munte²², parte care cuprinde lista alfabetică a compozitorilor bisericești pe care i-a aflat în manuscrisele mănăstirilor Lavra și Vatoped, dimpreună cu operele lor și cu unele comentarii, citim și o notiță în legătură cu Μάρκος ὁ Εὐγενικός ὁ ἐκ τῆς τῶν Ξανθοπούλων (p. 456):

„În acest Marcu Evghenicul toți au văzut pe celebrul arhipăstor al Efesului, căruia i-au atribuit și înzestrări muzicale, și asta pe temeiul asemănării de nume; acesta însă era din mănăstirea Xanthopol și este menționat

¹² Cf. p. 177: „сейчас крайне трудно установить...”.

¹³ *Idem, ibid.*

¹⁴ Trimite la M. K. Chatzegiakumes, *Μουσικά χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453-1832)*, I, Atena, 1975, p. 337–338 (Μάρκος ἱερομόναχος ἐκ τῆς μονῆς τῶν Ξανθοπούλων καὶ μητροπολίτης Κορίνθου) și același, *Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς 1453–1820*, Atena, 1980, p. 24.

¹⁵ Gr. Stathis, *Ἡ δεκαπεντασύλλαβος ὕμνογραφία ἐν τῇ βυζαντινῇ μελοποιίᾳ καὶ ἔκδοσις τῶν κειμένων εἰς ἐν Corpus*, Atena, 1977 [IBM, Μελέται 1], p. 108–109. Învățatul grec înclină însă cu suficiență hotărâre către versiunea identității, adăugând într-o notă că unele manuscrisele poartă rubrici din care reiese limpede (σαφῶς) că episcopul Marcu al Corintului a fost mai înainte ieromonah la mănăstirea Xanthopulos (p. 109, nota 4).

¹⁶ E. Gerzmanus, *Manuscripta graeca...*, II, p. 501–502 (*Opera*, § 2. *Opera ab auctoribus composita*).

¹⁷ Pe acesta îl plasează la începutul secolului al XV-lea sau chiar mai devreme (начало XV века или раньше) și consemnează manuscrisele unde se află piese atribuite lui: 106/38, 424, 452, 456, 529; 90/59, 343^v; 89/200, 203^v, 240, 245, 351^v, 356^v. Corespondența numerotației catalogului, în partea a III-a a acestui studiu.

¹⁸ Prima jumătate a veacului al XV-lea (первая половина XV в.): 89/214^v, 224, 297, 358; 90/273; 106/456^v, 516^v. Cum se observă, și unul și celălalt figurează în aceleași manuscrise petropolitane. Indexul mai cuprinde și un Μάρκος Ἀργονόλος (!), „ранее 1453”, cu o παρεχβολή (*Τὸν Βασιλέα τῶν ὄλων*) în ebul 4 plagal (Греческая 126 [41, a doua jumătate a secolului al XV-lea], f 114: „Παρεχβολή κὺρ Μάρχα [sic] Ἀργονόλον (sic)”. Desigur, avem în față o rubrică coruptă, căci e greu de crezut că piesa ar fi alta decât cunoscuta completare la heruvicul lui Agathonos (parekbolé). Desinența slavă a numelui (Μάρχα) ar putea fi un *lapsus calami* al catalografului.

¹⁹ *Op. cit.*, p. 501, nota 30.

²⁰ E. Gerzmanus, *Manuscripta graeca musica...*, I, 1996.

²¹ E. В. Герцман, *Петербургский теоретикон*, Odessa, 1994. Recenzia la care face aluzie autorul se află în volumul II al catalogului său, p. 299–304. Manuscrisul despre care este vorba poartă cota РАИК 63, așadar din fosta colecție a Institutului arheologic rus din Constantinopol și a aparținut cândva lui Panaiot Kiltanidis. Cuprinde, ca și BAR gr. 923, tratatul lui Chiril Marmarinos (dimpreună cu catalogul melurgilor), *Erminia* lui Ioan Plusiadinis și altele.

²² *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Laura on Mount Athos with Notices from other Libraries* by Spyridon of the Laura and Sophronios Eustratiades, Cambridge, 1925 [Harvard Theological Studies XII].

pretutindeni drept ieromonah, în vreme ce acela era din mănăstirea Manganelor și în tot locul unde aflăm lucrări ale lui, acestea sunt însemnate drept «ale mitropolitului Efesului Marcu Evghenicul», deși [καί το] aceste opere au fost scrise în timpul când era mitropolit al Efesului [adică, se înțelege, de altcineva — n.n.]; dar cântărilor întâlnite în manuscrisele muzicale li se alătură doar numele «Μάρκου ἱερομονάχου τοῦ Εὐγενικοῦ, τοῦ ἐκ τῆς μονῆς τῶν Ξανθοπούλων». Adaosul « τοῦ ἐκ τῶν Ξανθοπούλων», care însoțește peste tot numele ieromonahului Marcu, nu este cu totul întâmplător, ci întărește deosebirea de celebrul Marcu al Efesului, cu care ieromonahul Marcu din mănăstirea Xanthopol avea probabil o oarecare înrudire. În lucrările poetice ale lui Marcu al Efesului, scrise în vremea când era ieromonah în mănăstirea Manganelor, apare întotdeauna titulatura de mitropolit al Efesului Evghenikos, care nu ar putea lipsi cu nici un chip din melodiile acestuia, dacă într-adevăr i-ar aparține”.

În continuarea acestei notițe, Evstratiadis enumeră piesele atribuite lui Marcu „Evghenicul” din mănăstirea Xanthopol, grupându-le în mod global pe categorii: chinonice (Lavra Θ 154), heruvice (Lavra Θ 162 și I 184), matime la vecernia mare (Lavra I 184), stihiri calofonice (Lavra Λ 166 și Vatoped 1473), matime calofonice (Vatoped 1277), stihuri de umilință (κατανοητικὰ καὶ στίχοι, Vatoped 1414), cratime (Vatoped 1416). În urmă așază separat pe Μάρκος, μητροπολίτης Κορίνθου, așadar un alt compozitor. Lista acestuia cuprinde chinonice (Lavra I 184) și stihiri calofonice (Lavra Λ 166).

Dar încă din 1774, data la care a apărut adeseori citata, dar mai puțin citita scriere despre muzica sacră a abatelui Martin Gerbert²³, se făcea distincția între un Marcu ἐκ τῶν Ξανθοπούλων și un altul, mitropolit al Corintului²⁴. Eruditul benedictin, care cercetase mai ales manuscrisele grecești păstrate în bibliotecile de la München și Viena, dar și din mănăstirea St. Blasien al carei egumen era²⁵, identificase patru autori purtând numele Marcu²⁶. Pe lângă episcopii Marcu al Idruntului²⁷ și, *longe posterior*, Marcu al Efesului, el menționează pe ieromonahul Marcu (cod. Vindobon. gr. phil. 344 și cod. Monac. 255: κυρῆ Μάρκῃ ἱερομονάχῃ), același cu Marcu τῶν Ξανθοπούλων (Vindobon. 194: τῆ τιμιωτάτῃ ἐν ἱερομονάχοις κυρῆ Μάρκῃ, τῆ εἰς τὴν μονὴν τῶν ἀγίων Ξανθοπέλων, și: μελισθὲν παρὰ τῆ ... τῆ ἐκ τῶν Ξανθοπέλων), dar și un mitropolit Marcu al Corintului (cod. Monac. 255: τῆ μητροπολίτῃ Κορίνθῃ κυρῆ Μάρκῃ). Cele două manuscrise de la Viena poartă și astăzi aceleași cote²⁸, însă cel de la München, împrumutat la vremea aceea de Gerbert, a dispărut în incendiul de la St. Blasien din anul 1768²⁹. Intuiția sau perspicacitatea savantului german anticipează, cu peste două veacuri în urmă, concluzia muzicologului rus, partizan al „punctului de vedere dualist”³⁰, care încheie prudent că „este posibil ca o ulterioară examinare a surselor să descopere că ar fi vorba de un singur Marcu”³¹. Dar cum rămâne cu prezența simultană a celor doi în majoritatea izvoarelor și mai cu seamă în cele mai timpurii? – se întreabă cercetătorul³². În ceea ce ne privește, departe de a încerca să dezlegăm această enigmă, ne-am propus doar a adăuga în lista „izvoarelor” și pe acelea care pot fi adunate din manuscrisele psaltice păstrate în colecțiile românești. Aceste mărturii³³ confirmă, în cea mai mare parte,

²³ *De cantu et musica sacra a prima ecclesiae aetate usque ad praesens tempus*, t. I–II, San-Blasianum, 1774.

²⁴ Gerbert, t. II, p. 11.

²⁵ Vechea mănăstire din Pădurea Neagră arse în mai multe rânduri, ultima dată chiar în timp ce abatele ei își tipărea monumentală lucrare. În acea nenorocită împrejurare au pierit și prețioasele manuscrise psaltice din care savantul și-a extras informația.

²⁶ *Ibidem*: „Ut adeo hic quatuor MARCI distinguendi veniant”.

²⁷ Cf. partea I a acestui studiu, p. 104 și nota 94.

²⁸ Herbert Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Teil I, codices historici, philosophici et philologici, Viena, 1961, p. 304–305 (194). Manuscrisul este datat «15. Jh.», dar «mid-15th century» de către Chr. Hannick (*The Performance of the Kanon in Thessaloniki in the 14th Century*, în: *Studies in Eastern Chant* 5 [1990] 138). Între filele 155–161^v sunt notate heruvice de Kladas, Korones și Marcu τῶν Ξανθοπούλων. Numele acestuia din urmă mai apare și între filele 162–257^v și 366–451, fără alte precizări. Celălalt manuscris citat de Gerbert este un antologhion datat din prima jumătate a sec. 16 (Hunger 344, p. 437–438), în care sunt notate chinonice de Xenos Korones, Manuel Chrysaphes și Marcu τῶν Ξανθοπούλων (f. 74^v–85), precum și *theotokia* de Marcu ieromonahul, Ioan Kladas și Manuel Chrysaphes (f. 135–144).

²⁹ Cf. Kerstin Hajdú, *Die Sammlung griechischer Handschriften in der Münchener Hofbibliothek bis zum Jahr 1803. Eine Bestandsgeschichte der Codices graeci Monacenses I–323 mit Signaturenkonkordanzen und Beschreibung des Stephanus-Katalogs (Cbm Cat. 48)* [Katalog der griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München. Bd. 10,1], Wiesbaden, 2002, p. 51. Pentru fostele cote, v. Konkordanz I (*olim* Fugger X 19, *olim* Prommer 4.54 (53), *olim* Hörwarth 255). Gerbert, II, p. 18.

³⁰ E. В. Герцман, *Один Марк или два?*, p. 118: „мой призыв вернуться к «дуалистической» точке зрения Кирилла Мармаринского». Autorul face aluzie aici la autograful lui Marmarinos din anul 1810 (Vatoped. 1427; catalogul este la p. 659 a acestui manuscris), pe care îl menționase la începutul studiului său (p. 98), dar nota de subsol trimite la Xiropotam 318 (Stathis 60; Stathis I, p. 149, presupune că și acest manuscris este un autograf al lui Chiril). Cf. și partea I a acestui studiu, p. 98–99 și nota 55.

³¹ *Ibidem*, p. 118: „и в конечном счете восторжествует ныне принятая концепция об одном Марке”.

³² *Ibidem*: „Но тогда все же нужно будет объяснить, по какой причине громадное большинство источников подразделяет соответствующие песнопения между двумя композиторами”.

³³ Vor fi prezentate și evaluate în partea finală a acestui studiu. Lista lor poate fi consultată în prima parte a acestui studiu, p. 104–105.

ipotezele sau aserțiunile pe care le-am evocat mai sus. Trebuie însă avut în vedere că o disociere răspicată între cei doi Marcu (în cazul că am admis teza „dualismului”), dincolo de atestările documentare mai mult sau mai puțin discutabile³⁴, nu poate fi realizată decât în urma confruntării analitice minuțioase a pieselor care li se atribuie în manuscrise, analiză deloc ușoară având în vedere că este vorba de doi contemporani care cultivă, în creații muzicale de factură tradițională, același idiom stilistic. E. Gherțman presupune chiar că cei doi Marcu, nevoitori în aceeași mânăstire, s-ar fi aflat în raporturi de ascultare unul față de celălalt. Mai precis, cel mai în vârstă, viitorul episcop, era maestrul ucenicului mai tânăr, căruia comunitatea monahală i-a rezervat mai târziu cognomenul „Εὐγενικός”³⁵. Este o concluzie care ar rezulta din examinarea celor mai timpurii izvoare manuscrise în care încep să fie întâlnite, sub o formă sau alta, cele două nume. Este și cazul unui manuscris autograf al lui David Redestinos, scris în timpul vieții celor doi monahi xanthopolitani, în care copistul a notat 11 piese atribuite fie lui kyr Marcu, fie lui kyr Marcu ieromonahul³⁶. Un alt manuscris pe care îl putem considera de asemenea contemporan este Cutlumuș 456³⁷, datat 1443, doi sau trei ani înaintea decesului mitropolitului Marcu. La f. 192^v aflăm însă „anagrama” Ἀπέστειλας ἡμῖν, Χριστέ ὁ θεός atribuită lui *Eugenikos*, la fel ca în ms. Putna 56/544/576 I [P/II], f. 147^v–149^v. Nu voi repeta aici cele expuse în partea I a acestui studiu³⁸ în legătură cu prezența în unele manuscrise timpurii a atribuirii celei mai laconice: τοῦ Εὐγενικοῦ. Însă ar fi de adăugat, la lista celor 7 manuscrise pe care muzicologul rus le-a colaționat sub rubrica acestei anagrame³⁹, și alte locuri paralele, prezente în manuscrisele provenite din scriptoriul de la Putna. Una dintre stihirile de la stihovna vecerniei din Joia Înălțării are acest început: Ἀναλαμβάνομένου σου, Χριστέ, ἐκ τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν [...], textul încheindu-se cu fragmentul folosit drept *anagrammatismos*: [...] ἀπέστειλας ἡμῖν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἵνα ὁδηγήσῃ, καὶ σῶσῃ τὰς ψυχὰς ἡμῶν⁴⁰. Adică: „Înălțându-Te Tu, Hristoase, din Muntele Măslinilor, [...] trimis-ai nouă pe Duhul Sfânt, ca să călăuzească și să mântuiască sufletele noastre”⁴¹. Locurile paralele de care pomeneam sunt: ms. Dragomirna 1886, f. 119–122^{v42}, ms. BAR sl. 283, f. 208^v, Sofia [ЦИАМ] 816, f. 201–204^{v43}. Acestor izvoare provenite din scriptoriul putnean le-am rezervat o inspecție mai amănunțită în partea a III-a a acestui studiu. Un alt manuscris în care apare atribuirea simplă τοῦ Εὐγενικοῦ este matimatarul-cratimatar păstrat la mânăstirea athonită a Sf. Pavel⁴⁴. Gr. Stathis a datat manuscrisul prin deducție: întrucât numele lui Manuil Hrisaf este absent în cuprinsul lui, rezultă că a fost copiat între sfârșitul sec. XV și începutul celui următor⁴⁵.

Particularitatea relevată de E. Gherțman în unul din cele 7 manuscrise citate, și anume alăturarea în rubrică a funcției de *domestic*, nu este, cum crede muzicologul, o mărturie singulară⁴⁶. Nu doar acest autograf,

³⁴ Reamintesc aici pe aceea a lui Sphrantzes, evocată mai sus, care ar trebui mai atent examinată.

³⁵ E. Герцман, *Один Марк или два?*, p. 117.

³⁶ Manuscrisul copiat în anul 1430 de David din Redestos, așadar un martor contemporan, este păstrat actualmente în colecțiile bibliotecii petrogrădene (РАИК 154, Gercman 89). Cf. E. Gerzmanus, *Manuscripta graeca musica petropolitana*, II, 1999, p. 45–89.

³⁷ Stathis 917, Gercman K 1. Cf. partea I a studiului de față, p. 106.

³⁸ P. 105–107. Am amintit acolo o parte din manuscrisele examinate de E. Gherțman (Ivion 991, Dohiar 379, Leimonos 258), dar și ms. BAR gr. 599.

³⁹ Cf. E. Герцман, *Один Марк*, p. 104. Din aceste 7 manuscrise, 5 prezintă rubrica τοῦ Εὐγενικοῦ: Cutlumuș 456 (anul 1443), Petropol. 126 (a doua jumătate a sec. 15), Leimonos 258 (anul 1527), Dohiar 379 (prima jumătate a sec. 17) și Ivion 991 (anul 1670). Ivion 964 (anul 1562) adaugă și numele lui Marcu, în timp ce Ivion 975 (mijlocul sec. 15) precizează și funcția de *domestic* a lui Evghenikos.

⁴⁰ Πεντηχοστάριον χαρμόσυνον, Veneția, 1860, p. 150.

⁴¹ *Penticostar*, București, 1999, p. 248.

⁴² Titus Moisescu, *Prolegomene bizantine*, I, București, 1985, p. 56 [*Antologhionul de la Dragomirna (Ms. 1886)*]. T. Moisescu trece piesa sub nr. 62 dar reproduce inexact incipitul (Ἀπέστειλας ἡμέρα). Cf. T. Moisescu, *ibidem*, p. 34 [*Putna – un puternic centru de cultură muzicală medievală românească*], unde datează manuscrisul „de la mijlocul secolului al XVI-lea, în al treilea pătrar” și îi atribuie sigla D.

⁴³ Cf. T. Moisescu, *Muzica bizantină în spațiul cultural românesc*, București, 1996, p. 188 [*„Manuscrisul 816/S” – parte componentă a patrimoniului muzical național*]. A se vedea și A. E. Pennington, *Seven Akolouthiai from Putna*, în: *Studies in Eastern Chant* 4 (1979) 127, nota 27: «The heading in Sofia indicates ‘the same feast’. Putna B, Dragomirna and B.283 all state that the text is for the Ascension, but Conomos points out that it should be used at Pentecost». Explicația acestei aparente incongruențe este următoarea: din stihira care se cântă la vecernia din joia Înălțării, compozitorul a folosit drept „anagramă” ultima ei parte, care se referă la Pogorârea Sfântului Duh. Hristos S-a înălțat din Muntele Măslinilor ca să pogoare (să trimită) Duhul Său cel Sfânt spre mântuirea noastră. Recunoaștem aici figura retorică *anabasis/katabasis*, menită să exprime mai profund semnificația teologică a piesei innografice. Transpunerea muzicală a acestui conținut duhovnicesc este conformă cu idealul noului stil calofonic.

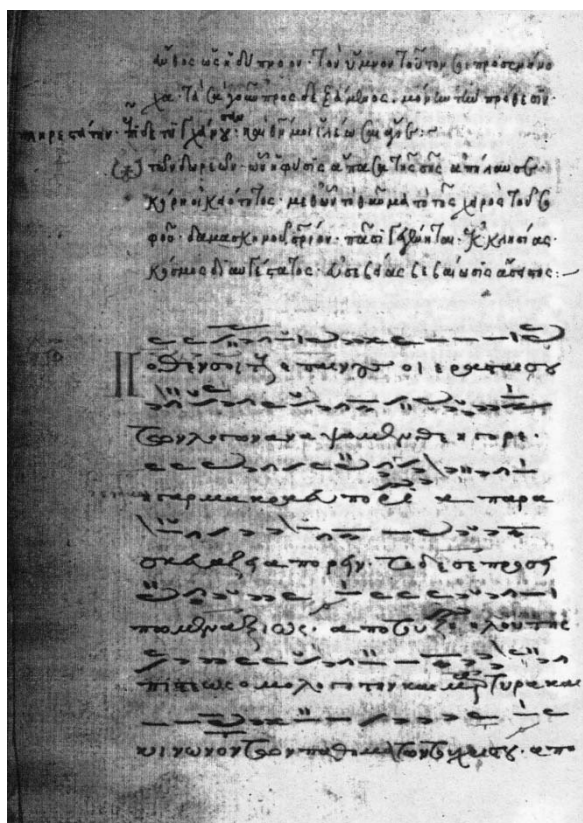
⁴⁴ Ἀγίου Παύλου 101 (Stathis 769), p. 150 (stihiră-matimă neprecizată).

⁴⁵ Stathis, III, p. 102.

⁴⁶ Герцман, *Один Марк*, p. 116: „Очевидно, есть смысл обратить внимание на уцелевшее сообщение I 4 [sc. Ivion 975], предваряющее изложение анаграмматисмоса «Ἀπέστειλας ἡμῖν, Χριστέ ὁ θεός» (ἦχος δ’). В нем о Марке Евгенике

după toate probabilitățile al lui Manuil Hrisaf, datat mijlocul sec. 15⁴⁷, ne vestește funcția de domestic a lui Evghenikos. Cum am arătat în partea primă a acestui studiu, și mathimatarul autograf al lui Hurmuz Hartofilax, deci aproape 4 veacuri mai târziu, indică în dreptul numelui compozitorului și funcția sa⁴⁸.

Acestor elemente de ipotetică biografie, să le zicem, care însă nu credem că ne-ar îndreptăți să identificăm pe acest Evghenikos, fie el chiar episcopul Corintului, cu Sf. Marcu al Efesului, am considerat necesar să le adăugăm în încheiere și o opinie diferită, ce pare a se întemeia pe unul dintre cele mai solide documente care s-au ivit în raza cercetării nu cu multă vreme în urmă.

Dramensis, Kosinitzae 192 [Dujčev gr. 16], f. 133^v

Ediția critică a operei imnografice a lui Marcu Evghenicul, câtă s-a păstrat, a fost realizată în ultimii ani de către Evelina Mineva⁴⁹, care a fructificat mai ales codicele purtând nr. 192 de la mănăstirea Panaghia Ikosifinissa (Cosinitza), din estul Macedoniei (Drama), manuscris inaccesibil cercetării timp de decenii⁵⁰ și păstrat acum în colecția Centrului Ivan Dujčev de pe lângă Universitatea din Sofia⁵¹. Codicele, în parte

говорится как о доместике”. Din păcate – completează Gherțman – până acum nu avem altă sursă care să confirme sau să infirme această funcție a lui Evghenikos.

⁴⁷ Iviron 975 (Stathis 1060), f. 431. Cf. prima parte a acestui studiu, p. 106.

⁴⁸ ΕΒΕ-ΜΠΤ 734, τόμος η', Πεντηχοστάριον, f. 160: 'Αναποδισμός, ἀπὸ τὸ αὐτὸ στιχηρὸν [sc. Τίς οὗτος, καὶ φησι], δομεστίκου τοῦ Εὐγενικοῦ· ἦχος δ' Ἀπέστειλας ἡμῖν, Χριστέ. Cf. Gr. Stathis, *Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιΐας*, Atena, 1979 [Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Μελέται 3], p. 199 [812]. Cf. Герцман, *ibidem*, consideră că este posibil ca această atribuire să fie demnă de încredere în primul rând datorită vechimii manuscrisului (mijlocul sec. 15), dar și «представленный в ней анаграмматисμος, – чуть-ли не единственное песнопение, о котором абсолютно все приведенные в настоящей статье источники высказываются как о мелосе, принадлежащем Марку Евгенику». Cu alte cuvinte, toate sursele indică drept autor al acestui *anagrammatismos* pe Marcu Evghenicul.

⁴⁹ Evelina Mineva, *Το ὑμνογραφικὸ ἔργο τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ*, Atena, 2004.

⁵⁰ Ca și celelalte manuscrise de la Cosinitza și manuscrisul despre care vorbim a avut nenorocul să fie multă vreme necunoscut cercetătorilor. Singura sursă a fost vechea descriere a lui A. Papadopoulos-Kerameus din anul 1888, primul care a intuit că este vorba de un autograf al lui Marcu al Efesului.

⁵¹ Cosinitzensis [sau Dramensis, Kosinitzae] 192 = Dujčev gr. 16. Cf. partea I a acestui studiu, p. 100, nota 69. Pentru bibliografie, v. *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, troisième édition entièrement refondue par Jean-Marie Olivier, IRHT (groupe Orléans), Turnhout, 1995, p. 760–763. Autoarea a folosit pentru ediția sa critică, între altele, și ms.

autograf, cuprinde, cu o singură excepție⁵², totalitatea creației poetice a Sf. Marcu al Efesului, care a putut fi acum analizată și evaluată cu toată luarea-aminte. Între aceste înfăptuiri imnografice sunt și patru stihiri idiomele însoțite de notație muzicală. Ele încheie acoluthia compusă de Marcu pentru Sf. Ioan Damaschinul și sunt așezate după canonul în ehlul al 4-lea⁵³. Autoarea a reprodus fotografic doar fila 133^v (fig. 5, p. 259) unde se poate citi începutul primei stihiri cu notație neumatică: *Πόθεν σοι τοὺς ἐπαίνους οἱ ἐρασταί σου τῶν λόγων ἀνάψωμεν, θεηγόρε; [...]*. Din ce se poate desluși în această imagine, mâna care a scris atât textul poetic cât și notația muzicală este alta decât a lui Marcu. Indicațiile de eh de pe margine îi aparțin însă fără îndoială⁵⁴. Din context se înțelege că și celelalte trei tropare (*Τὴν λογικὴν παιδείαν καὶ μαθημάτων, Χάρις Θεοῦ τοῖς ἱεροῖς χεῖλεσιν* și *Ἡ ἀγία τριάς, ὁ Θεὸς ἡμῶν*) „cum musicis notis scripta sunt”⁵⁵. Evelina Mineva consideră că prezența în manuscrisul de la Ikosifinissa a unor texte puse pe muzică notată în „semiografia muzicală târzie”⁵⁶ aduce în sfârșit un răspuns clarificator și definitiv întrebării pe care și-au pus-o atâția cercetători din trecut⁵⁷: fost-a Marcu al Efesului, pe lângă poet, și muzician? G. Papadopoulos și alții mai apoi au crezut că Marcu a fost și melograf, S. Eustratiadis s-a îndoit, alții au fost mai rezervați în această chestiune (N. Oikonomidis)⁵⁸. „Nu este nici o îndoială că melosul [stihirilor] este creația lui Marcu Evghenicul”, conchide autoarea ediției operelor imnografice ale Sf. Marcu al Efesului⁵⁹. Deși este foarte probabil ca Marcu să fi beneficiat de „o frumoasă educație muzicală”⁶⁰, nu este totuși obligatoriu ca el „să fi scris și muzică”⁶¹.

BAR gr. 452 (Mineva, p. 235). Conținutul manuscrisului Dujčev gr. 16 este recenzat între p. 207–225. Un total de 192 de file sunt de mâna lui Marcu.

⁵² Canonul pentru patriarhul Eftimie al II-lea (Mineva, nr. VII).

⁵³ Dujčev gr. 16, f. 130–135 [Mineva, nr. XIII, p. 376–389]: *Ἀκολουθία εἰς τὸν ὄσιον πατέρα ἡμῶν Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνόν*, în ehlul 4, având acrostihul canonului: *Τὸν ἐκ Δαμασκοῦ μουσοποιὸν ἄστειον Μάρκω*. Cele 4 stihiri sunt compuse în ehurile 2 plagal (f. 133^v), 4 plagal (f. 134^v), 1 plagal (f. 134^v) și iarăși 4 plagal (f. 135) [Mineva, nr. XIII^a, p. 386–389]. Cf. Elena Papadopoulou-Fotopoulou, *Ταμεῖον ἀνεκδότων βυζαντινῶν ἁσματικῶν κανόνων seu Analecta hymnica graeca e codicibus eruta Orientis christiani*, Atena, 1996, p. 113 [*306]. Autoarea semnalase acest canon după Vindob. Theol. gr. 187 și Oxon. Bodl. Canon. gr. 49. Evelina Mineva nu citează această semnalare.

⁵⁴ Mineva, p. 227: Πάντως οἱ ἐνδείξεις τῶν ἤχων στα περιθώρια προέρχονται σαφῶς ἀπὸ το χέρι τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ.

⁵⁵ Mineva, p. 386, adp. crit.

⁵⁶ Mineva, p. 227: με μουσική σημειογραφία τῆς ὀψιμῆς βυζαντινῆς περιόδου.

⁵⁷ Mineva, p. 202.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 202–203.

⁵⁹ *Ibidem*: δεν υπάρχει ἀμφιβολία ὅτι το μέλος εἶναι δημιουργία τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ.

⁶⁰ *Ibidem*: εἶχε καλὴ μουσικὴ παιδεία.

⁶¹ *Ibidem*: καὶ ἔγραφε μουσική.